

חינוך קטן לקיום מצוות

המושג "קטן שהגיע לחינוך" מצוי לרוב בנושאים שונים בתלמודים, לדוגמה: "ת"ר: כל האזרח בישראל ישבו בסוכת'... 'כל' – לרבות את הקטנים... בקטן שהגיע לחינוך" (סוכה כח ע"א); "הכל חייבים בתקיעת שופר... 'הכל' – לאתווי מאי? לאיתווי קטן שהגיע לחינוך" (ערכין ב ע"ב); "הכל כשרין לקרות את המגילה חוץ מחרש שוטה וקטן. במה דברים אמורים בקטן שלא הגיע לחינוך, אבל בקטן שהגיע לחינוך אפילו לכתחילה – כשר [=יכול לקרוא], שרבי יהודה מכשיר בקטן" (מגילה יט ע"ב); "כל זכורד'... לרבות את הקטנים... כאן בקטן שהגיע לחינוך... קטן שהגיע לחינוך – דרבנן הוא! אין הכי נמי, וקרא אסמכתא בעלמא", (חגיגה ד ע"א). ונמצאהו בתחומים שונים נוספים. לשם מיצוי נושאנו נידרש להתייחס לשלוש הבעיות האלה:

(א) בן כמה הוא ה"קטן שהגיע לחינוך"?
(ב) מהו מקור החיוב לחינוך הקטן לקראת קיום המצוות?
(ג) מי הם החייבים בחינוכו של הקטן?

א. בן כמה הוא ה"קטן שהגיע לחינוך"?

מתוך עיון במקורות העוסקים בנושא זה מתברר שברובם הגדול אין מצוין הגיל מחלק ניכר מהמקורות עולה שהמועד שבו ה"קטן הגיע לחינוך" עשוי להשתנות בהתאם לסוג המצווה, מורכבותה מבחינת הקושי שבעשייתה, דרגת חשיבותה ותקפותה. "מרכיבים" אלו הם המכתיבים את מידת המחויבות שלנו לחנך את הקטן. יש מצוות שלקראתן אנו מצווים לחנכו משידוע הוא לעשותן כהלכתן, כדברי הברייתא במסכת סוכה מב ע"א: "ת"ר: קטן היודע לנענע – חייב בלולב, להתעטף – חייב בציצית, לשמור תפילין – אביו לוקח לו תפילין, יודע לדבר – אביו מלמדו תורה וק"ש", וכדברי המשנה שם בדף כח ע"א: "קטן שאינו צריך לאמו – חייב בסוכה", וכדברי הגמרא בערכין ג ע"א: "הכל מצטרפין לזימון – לאתווי מאי? לאתווי קטן היודע למי מברכין", ועוד.

מכאן משמע שאם "קטן יודע לנענע" הוא יהיה חייב בלולב, אך הוא יהיה פטור ממצוות תפילין אם הוא אינו יודע לשומרן. ויש שקטן אחר באותו גיל כקודמו – יהיה חייב במצוות סוכה, לפי שהוא בגדר ש"אין צריך לאמו", אך יהיה פטור ממצוות ציצית אם אינו יודע להתעטף.

זאת ועוד, לא רק שאין גיל מדויק, קבוע ומחייב לגבי כל הקטנים שהגיעו לחינוך, ולא רק שהחובה תשתנה בהתאם לסוג המצווה, כפי שראינו לעיל, אלא שכל מצווה ומצווה, בהתאם. למוקדי דרישותיה ולאופייה המיוחד, תכתיב את החייב בה. החובה לחנך את הקטן למצוות תפילין תלויה רק בכושר וביכולת של הקטן הזה לשמור על התפילין. יכולת השמירה הזאת היא הקובעת את החובה המוטלת על האב לקחת לבנו תפילין ולא

היכולת של הקטן, דרך משל, לקשור את הרצועות במקום הדרוש. לחובה ללמדו תורה וקיים קובעת היכולת של הקטן לדבר דווקא ולא יכולת אחרת שלו. לפיכך, יש שאותו קטן יהיה כבר בר חינוך בלימוד התורה (ואנחנו מצווים לחנכו לכך) אם הוא יודע לדבר (באיזה אוצר של מלים!), ובו זמנית יהיה קטן זה פטור מתפילין אם אינו יודע לשומרן. כלומר, אין גם קביעה קטגורית לכלל המצוות ש"קטן שהגיע לחינוך" יודע לעשותן.

ניתן להניח, שהקביעה, שהקטן פטור או חייב במצוות סוכה תלויה במידת היזקקותו לאמו דווקא, היא לפי שהאישה פטורה מסוכה (בשל היותה פטורה מכל מצוות עשה שהזמן גרמן). לפיכך, אם הוא זקוק לאמו אי אפשר לנתקו ממנה ולחייבו במצוות ישיבה בסוכה, ואנחנו נהיה פטורים מלחנכו לכך.

ואם כן, היכולות של קטן מחד גיסא, והדרישות המיוחדות והמאפיינות של כל מצווה ומצווה מאידך גיסא, הן הקובעות למעשה את המחויבות שלנו בחינוכו של הקטן, ולא הגיל המסוים שאליו הוא הגיע.

מכאן, אפשר שזאת היא הסיבה להיעדר ציון הגיל בקטן שהגיע לחינוך ובקביעה הסתמית הכללית, ברוב המקומות, של "קטן שהגיע לחינוך". לגיל הקטן – כל עוד הוא קטן ולא הגיע לבר-מצווה ולחיוב מן התורה במצוות – אין חשיבות. חובתנו לחנכו במצוות תלויה ביכולתו לבצע את מוקדי המצווה, כוונותיה ודרישותיה. ההכרעה לגבי כל מצווה מסורה לשיקול דעתם של החייבים בחינוכו של כל קטן בנפרד.

ב. מהו מקור החיוב לחינוך הקטן לקראת קיום המצוות?

אחד המקורות בתלמוד, הדין בחיוב המוטל עלינו המבוגרים לחנך ולהרגיל את הקטן לקיום המצוות לקראת היום שיתחייב בהן בעתיד חיוב מהתורה, הוא במסכת יומא פב ע"א במשנה: "...התינוקות אין מענין אותן ביום הכיפורים [=] אין חייבים למנוע מהן מאכלי" – רש"י] אבל **מחנכין אותן** לפני שנה ולפני שנתיים [=] מחנכין אותן לשעות לפני שנה ולפני שנתיים סמוך לפירקן" – רש"י] **בשביל שיהיו רגילין במצוות**."

מנין שאבו החכמים במקורות התלמודיים את החיוב הזה מדרבנן, המוטל עלינו, להרגיל את הקטן במצוות שיתחייב בהן בגדלותו, כדי שיהיה מחונך ורגיל במצוות?

יש שסמכו, לדעת מספר ראשונים, על הפסוק במשלי כב ו: "חנך לנער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה" (רשב"א למגילה יט ע"ב; ריטב"א לסוכה ב ע"ב ואחרים), שאף על פי שקטן אינו בר-חיוב במצוות, יש לו לקיים אותן מדין חינוך. ונחלקו בכך הראשונים. יש מביניהם הסוברים שלא אמרו אלא שחייב האב או אחרים לחנך את הקטן, כשם שחייבה התורה את האב למולו ולפדותו וללמדו תורה ואומנות ושאר מצוות הבן שעל האב (תשובות מהר"ם על בבא בתרא, סי' ו), אבל **אין הקטן עצמו חייב במצוות אפילו מדרבנן, לפי שקטן אינו בר-חיוב כלל**. לפיכך אמרו שאין קטן מוציא אחרים ידי חובתם אפילו במצוות דרבנן (רמב"ן במלחמות כ ב; ריטב"א על מגילה יט ע"ב). ויש מן הראשונים הסוברים **שאף על הקטן עצמו יש חיוב מדרבנן בעשיית המצוות משום חינוך** (ר"ן למגילה יט ע"ב; תוס' שם, ד"ה ור"י; תוס' למס' ברכות מח ע"א, ד"ה עד, ועוד). ואף על פי כן אין הקטן מוציא אחרים אף במצווה מדרבנן, שהרי כל חיובו של הקטן במצוות אינו אלא מדרבנן, ואם המצווה עצמה גם היא מדרבנן ("יתרי מדרבנן") – הרי אין הקטן יכול להוציא בה גדול שחייב במצוות מדרבנן ("יחד מדרבנן").

טעם נוסף לעובדה שהוא אינו יכול להוציא גדול ידי חובת מצווה הוא לפי שמצוות חינוך קלה יותר ממצווה שעיקרה מדרבנן, שאין מצוות חינוך אלא להרגילו במצוות קודם זמנו, שיהיה רגיל בהן כשיגיע זמנו.

כשם שיש עלינו חובה לחנך את הקטן שהגיע לחינוך לקראת קיום מצוות, כן יש עלינו למונעו מעשיית איסורים. החיוב להפרישם מאיסורים שונים גם הוא מדין חינוך. יש מן האחרונים שכתבו שחיוב חינוך הוא מצוות עשה מדברי קבלה, מהכתוב "חנך לנער" (יחיי אדם" כלל סו א; "העמק דבר" לדברים יא א כתב שהוא מתקנת משה לדורו ושאיחייכ תיקונוהו לכל ישראל). ויש שכתבו שהמקור הוא מן התורה, מהכתוב באברהם: "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמר דרך ה'..." (בר' יח יט). גם מהפסוק הכתוב בתלמוד תורה: "ולמדתם אתם את בניכם לדבר בם" (דבי יא יט) היו בין הראשונים שפירשו שכוונת הכתוב היא שעלינו להרגיל את בנינו להיות עסוקים תמיד בתורה. הרמב"ן בפירושו לדבי ו כ, "ושננתם לבניך ודברת בם..." , כותב: "הנה אנחנו מצווים שידעו בנינו המצוות, ואיך ידעו אותם אם לא נלמדם?"

מהאמור במס' חגיגה ו ע"א מתברר, שכל מצווה שהקטן יהיה פטור ממנה לכשיגדיל או שיש דבר שגורם לפוטרו אילו היה גדול – אין חייבים לחנך את הקטן בקיומה. אומר אב"י שם: "...כל היכא דגדול מחייב מדאורייתא, קטן נמי מחנכין ליה מדרבנן, וכל היכא דגדול פטור מדאורייתא, מדרבנן קטן נמי פטור". רש"י על אתר מסביר את דברי אב"י אלו, שהובאו להלכה (ראה רמב"ם, הלכות חגיגה, פרק ב, הל' ג) באומרו: "הלא אין חינוך קטן אלא כדי להנהיגו שיהיה סרוך אחר מנהגו לכשיגדיל, וכיוון שזה פטור לכשיגדיל – למה לי חינוך?"

הראשונים כתבו, שקטן שמחנכים אותו במצווה, יש לו לעשותה בהכשר גמור כגדול (ריטב"א למס' סוכה ב ע"ב, ומביא שם אחרים). יש מן הראשונים שכתבו, שיש להבחין בין שני ענייני חינוך: האחד הוא חובה המוטלת על כל אדם ללמד ולהרגיל את בניו ללכת בדרך היושר, ואף שאינו מקיים את המצווה בשלמותה, והשני הוא חיוב מדרבנן שיעשה המצווה בשלמות כתיקונה וכמשפטה.

מדברי הרמב"ם בהלכות תשובה פרק י, הלכה א והלכה ה, עולה, שיש לחנך את הקטנים לקיים מצוות מתוך יראה, היינו שיעשו את המצוות כדי שיקבלו את הברכות הכתובות בתורה או כדי שיזכו לחיי העולם הבא ושיפרשו מן העבירות, כדי שיינצלו מן הקללות הכתובות בה, "עד שתרבה דעתם ויעבדו מאהבה, ולא ימנעו מהם מוסר כמו שנאמר: 'חושך שבטו – שונא בנו, ואהבו שחרו מוסר'".

עד כאן ביחס לחובתנו בחינוך בנו ה"קטן שהגיע לחינוך". ומה בדבר הבת? האם יש לחנכה במצוות שאישה חייבת בהן?

במסכת נזיר כט ע"א קיימת מחלוקת בעניין זה בין ריש לקיש ורי' יוחנן. לדעת ריש לקיש, את בנו הקטן הוא חייב לחנך למצוות, אולם בתו – לא, לפי שאינה חייבת כל כך במצוות. לדעת ר' יוחנן, אף בתו – חייב הוא לחנכה. יש שהסבירו, שלדברי שני האמוראים הללו – אין חובה לחנך את בתן למצוות, לפי שעיקר החינוך הוא לבן (רמב"ן ב"מלחמות" למס' יומא פב ע"א), ויש מפרשים שאמרו שיש לחנך את הבת לקיום המצוות כמו את הבן. עניין חובה זאת ניתן ללמוד מעינוי יום הכיפורים, שאף הבת בכלל, והוא הדין גם בכל מה שקשור בהפרשתה מאיסורים שונים (ראה "בית יוסף" לאו"ח, סוף סי' שמג).

להלכה כתבו הפוסקים שאף בבתו חלה חובת חינוך למצוות ("מגן אברהם" לשו"ע או"ח, שמג, ס"ק א; "חיי אדם" כלל סו, ב). ויש שכתבו שלא אמרו שיש לחנכה למצוות אלא רק במצוות מן התורה שתתחייב בהן לכשתגדל. מכל מקום, נאמר שם, ש"מידת חסידות היא ללמדה בילדותה ולהרגילה במה שתהא חייבת בו אפילו מדרבנן, ואין צריך לומר שחייב לחנכן ללכת בדרכי היי"ת".

ג. מי הם החייבים בחינוכו של הקטן?

מתוך עיון במקורות העוסקים בנושא "קטן שהגיע לחינוך" עולה, שחובת החינוך חלה על האב. ולא רק בבנו הקטן, אלא בבתו הקטנה (ראה מסי' נזיר כט ע"א). עוד מתברר, שחובה זו של האב איננה רק בחינוך לקיום מצוות אלא כוללת גם חובה לקנות את חפצי המצוות (עי' מסכת סוכה מב ע"א, והבי"ח לאו"ח, סי' יז, ועוד). היכן נמצאת האם בפרק זה של חינוך?

מתברר שהראשונים נחלקו אם מחלוקת ריש לקיש ורבי יוחנן, שהובאה לעיל ממסכת נזיר כט ע"א, כוללת גם את חובת האישה בחינוך הקטן. לדעתם, ר' יוחנן יסבור שאף האישה חייבת לחנך את בנה. אולם לפי דעת הראשונים אחרים – אין האישה חייבת בחינוך בנה, ובזאת אין ריש לקיש חולק על ר' יוחנן. ראשונים אלו סבורים, שלדעת הכול, כשם שאין האישה עצמה חייבת במצוות האב על הבן (למולו, לפדותו, ללמדו תורה וכו') כך היא אינה חייבת בחינוכו.

להלכה, נחלקו אחרונים בדבר. יש סוברים שאין האם חייבת בחינוך ("מגן אברהם" לאו"ח, סימן שמג, ס"ק א), ויש סוברים שאף על האם מוטלת חובה לחנך את בנה הקטן, ולא הוזכר האב בכל מקום אלא לפי **שחיובו קודם לחובת האם** ויש סיפק בידו יותר. מאידך, יש שפסקו שהאישה קודמת לאיש בחינוך הקטן במצוות תוכחה לפי שהן "פנויות ומצויות יותר בבית" (שלי"ה, שער האותיות, אות דרך ארץ; "מנורת המאור", אבהב, אות קסח).

בעל "מטה אפרים", תרטז, ס"ק ה, כתב, שאף על פי שאין חיוב החינוך מוטל על האם, מכל מקום אם היא מחמירה על עצמה לחנך את בניה במצוות ובמניעת איסורים – מצווה היא עושה!

אפוטרופוס שנתמנה על יתומים קטנים – חייב בחינוכם. כן כתוב במסי' גיטין נב ע"א, והובא להלכה ברמב"ם, הלכות נחלות, פרק יא, הלכה י, שהאפוטרופוס עושה לקטן שנתמנה עליו לולב וערבה וסוכה וציצית, וכן לוקח לו ס"ת ותפילין וכו', וכן כל מצווה שיש לה קצבה, בין שהיא מדברי תורה ובין שהיא מדברי סופרים, אע"פ שאינם חייבים במצווה מכל אלו המצוות אלא כדי לחנכם, "מפני שהוא עומד במקום האב" ("ערוך השולחן", חו"מ רצ ל).

יש מן הראשונים הסוברים, שבמקום שאין אב בית-דין, חייבים לחנך את הקטן במצוות (תוסי' נזיר כח ע"ב, ד"ה בנו; "חיי אדם", כלל סו ג, ועוד), והוא הדין לרבו או לכל אדם (רמב"ם, הלכות שבועות, פרק יב, הלכה ח). אולם יש מן הראשונים הסוברים שחינוך של קטן אינו מוטל על בית-דין (ראה רמ"א, או"ח, סימן שמג א).

מן הראוי לציין, שלדעת התוספות במסכת ברכות מח ע"א, ד"ה עד, אף הקטן עצמו חייב מדרבנן לחנך ולהרגיל את עצמו בקיום המצוות לקראת הגיעו לגיל המצוות. רש"י, לעומתם, סובר שם, ד"ה עד, שהקטן עצמו פטור אף מדרבנן מקיום המצוות ומחינוך לקראתן, וכל חובת החינוך מוטלת על האב, והיא מכוח דרבנן. למחלוקת זו שבין רש"י ותוספות ישנן תוצאות הלכתיות מעשיות. לדוגמה: האם קטן שהגיע לחינוך (היודע למי מברכים) יכול להוציא ידי חובת ברכת המזון מבוגר שאכל כדי חיוב מדרבנן? מאחר וחובו שלו, לדעת התוספות, הוא מדרבנן, הרי הוא יכול להוציא את המבוגר ידי חובת ברהמ"ז מדרבנן. ולדעת רש"י – הוא אינו ברי־חיוב כלל, ולא יוכל להוציא את המבוגר ידי חובה. עניין עקרוני זה הוא מורכב וארוך, ודורש דיון לעצמו, ולא שייך עוד לנושאנו, ונסתפק באזכורו.